

НАЦІЯ ЯК ДІАЛЕКТИЧНА ЛЕКСЕМА

Проаналізовано етимологію терміна «нація» та динаміку його значень у дискурсі етнополітичної науки і суспільної практики.

Ключові слова: нація, національність, примордіалізм, конструктивізм, етнічність, етнополітика, громадянство.

Термін «нація» належить до найчастіше вживаних і дискусійних компонентів тезаурусу етнополітики як галузі наукового знання і тезаурусу етнополітики як суспільної поведінки. Учасниками дискусії довкола змісту цього терміна стали багато істориків соціологів, політологів, філософів, представників інших галузей наукового знання. В Україні, зокрема, це О. Антонюк, І. Варзар, В. Євтух, О. Картунов, Г. Касьянов, О. Копиленко, В. Котигоренко, І. Кресіна, В. Крисаченко, І. Курас, В. Лісовий, О. Майборода, О. Маруховська, О. Мироненко, Л. Нагорна, М. Обушний, О. Нельга, І. Оніщенко, В. Панібудьласка, М. Панчук, О. Пономарьов, Ю. Римаренко, С. Римаренко, М. Розумний, М. Степико, В. Трощинський, Л. Шкляр, М. Шульга та ін. [1].

Про етимологію терміна «нація» та наукові погляди на генезу означуваного ним феномена багато писали західні зарубіжні автори, зокрема, британські вчені Е. Гелнер та Е. Сміт [2].

Ще 1939 року спеціальна комісія Британської Академії наук на чолі з видатним вченим Е. Карром дійшла висновку, що слово «нація» означає різні речі для різних народів і в різних мовах. Про цей висновок нагадує О. Картунов [3]. У його роботі, а перед тим у книзі ще одного українського науковця – Г. Касьянова – детально проаналізовано історію відповідного слововжитку, головню, вченими західних країн і наукових шкіл [4]. Дещо раніше монографію про західні етнополітичні концепції та наукові дискусії, в центрі яких були і різні версії феномена нації, опублікував О. Майборода [5]. Про теорії нації та націоналізму

«від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера» дає уявлення антологія, яку упорядкували В. Лісовий та О. Проценко. Вони також підготували до свого видання ґрунтовну аналітичну передмову про наукові традиції трактування нації, націоналізму та національної держави [6].

У Давньому Римі «націями» (від лат. *natio* – рід, плем'я) спершу називали групи чужинців, які не мали таких прав, якими наділялися громадяни «вічного міста». На початку середніх віків цим словом означували народи, що вирізнялися походженням, мовою та законами, групи студентів спільних для регіону походження та мови, представників церковних і світських кіл певної територіальної належності (країни). Наприкінці XV століття термін «нація» в етнотериторіальному значенні було включено у правову лексику «Римської Імперії німецької Нації»: дія імперських законів поширювалася на території, заселені німцями. «Націями» також називали різні групи осіб, об'єднаних спільністю інтересів – професійних та інших.

Піонером вживання терміна «нація» в розумінні «народу» (лат. *populus*) як населення країни стала, на думку дослідників, Англія XVI століття. Упродовж XVII століття подібний слововжиток став озвичаюватися і в деяких інших європейських країнах на означення і територіально-політичної, і етнокультурної, мовної спільноти. Поступово слово «нація» утверджувалося як складник системи понять поряд і в зв'язку з термінами «державна» та «громадянство». Під кінець XVIII століття у Франції та Англії, де процеси державо- і націєтворення поєдналися, а відповідно, і у французькій та англійській мовах, слово «нація» стало використовуватися як синонім слова «народ», а пізніше дедалі частіше ототожнювалося з «державою», «країною», «громадянством». Відповідна мовна практика офіційно «інтернаціоналізувалася» на початку XX століття в назві міждержавного утворення – Ліги націй, а після Другої світової війни – в назві іншого об'єднання держав – Організації Об'єднаних Націй.

Однак описані смислові трансформації терміна «нація» не стали всезагальними. В німецькій мові і на німецьких землях, які тривалий час існували як окремі державні утворення або перебували під юрисдикцією інших держав, цей термін вживали на означення народу, об'єднаного спільною мовою, культурою, традиціями і навіть кровними зв'язками, тобто, надавали йому етнічного (етногенетичного) змісту. Схожа практика слововжитку

була властива також народам, мовам і країнам Центрально-Східної та Східної Європи.

В межах і за межами згаданих двох основних традицій розуміння «нації» – політичної (етатистської) та етнічної (передовсім у культурному сенсі) – або їхніх комбінацій робилося багато спроб сформулювати універсальне визначення означуваного відповідним терміном суспільного феномена. О. Картунов нарахував близько сотні таких спроб, вчинених як у сфері реальної політики, так і в дослідницьких практиках. Щодо останніх Г. Касьянов зауважив: «...коли йдеться про дефініції, то представники різних суспільствознавчих дисциплін зосереджуються на тих суттєвих характеристиках поняття «нація», що відповідають специфіці, методології та понятійному апаратові їхньої науки. При цьому і всередині кожної дисципліни також нерідко відсутній консенсус... Таке розмаїття підходів зумовлене передусім тим, що майже у кожному випадку дослідники зосереджують увагу на певних функціональних (економічна, культурна, політична спільнота) чи формальних (територія) характеристиках одного й того самого феномена. Одна й та сама сутність розглядається у різних проявах: соціальних, політичних, психологічних тощо» [7]. Цю особливість наукового вивчення нації акцентує і відомий американський дослідник Л. Снайдер [8].

Тим часом фаховий аналіз відомих варіантів «націєтлумачення» свідчить, що основою їхньої переважної більшості є кілька теорій і концепцій, визнаних «класичними». Фактично всі вони описують націю як феномен, що поєднує в собі різні спільні аспекти: «об'єктивні» (територія, мова, культурні та управлінські традиції й інститути) і «суб'єктивні» (самоідентифікація особи з групою, що вирізняється з-поміж інших груп почуттями і/або усвідомленням спільності довкола справжніх і/або позірних спільних цілей і властивостей, зокрема тих, що тут віднесені до об'єктивних аспектів нації). Ці «класичні» теорії і концепції та їхні наступні інтерпретації і модернізовані версії виокремлюють в структурі параметрів нації певні характеристики як домінантні. Але в більшості випадків вони не відкидають також інших характеристик – допоміжних або вторинних з погляду їхнього розуміння нації, але суттєвих з позиції інших теорій і концепцій.

Для кращого усвідомлення відмінного і спільного в тлумаченні феномена нації різними науковими школами і суспільними тра-

діціями, «класичні» теорії і концепції нації класифікують саме за відмінностями означення ними домінантних характеристик нації як особливої суспільної групи. Такі класифікації, як і будь-які інші, є доволі умовними, виконують інструментальну функцію способу осмислення дискурсивних, мовленнєвих практик. Зазвичай, виокремлюють такі теорії і концепції нації.

Політична (етатистська). Про її англійські та французькі витoki вже йшлося. Домінантною ознакою нації як суспільної групи визначає наявність у неї спільної держави (урядування, законів тощо) або прагнення мати таку державу. Тому прихильники цієї концепції часто використовують терміни «нація-держава» (nation-state) або громадянська нація (civil nation). Означувані цими термінами спільноти за етнодемографічними параметрами можуть бути і відносно однорідними, і дво- або багатоскладовими.

Психологічна. Серед перших авторів – французький вчений Е. Ренан (1823–1892). Основою і суттю нації вважав історично формовані почуття спільності і колективної самосвідомості щодо минулого та бажання спільного буття в теперішньому і майбутньому; тому існування нації – це щоденний плебісцит, як існування особи – вічне ствердження життя. Знаний німецький соціолог М. Вебер (1864–1920) також розумів націю як соціально-психологічну спільність, а водночас, і як спільність культурну (література, мистецтво, способи мислення і поведінки, звичаї тощо), що має цілком умотивовану тенденцію до власної держави.

Культурологічна. Розглядає націю передовсім як духовно-культурну і мовну єдність людей, що вирізняється також спільністю долі і характеру, фізичних і психічних ознак. «Основоположниками» вважають «австро-марксистів» О. Бауера (1882–1938) та К. Реннера (1870–1950).

Історико-економічна. Її становлення пов'язують з працями німецького марксиста, соціал-демократа К. Каутського (1854–1938). Означає націю як соціальне утворення – продукт суспільного розвитку, що поряд зі спільністю мови і території відзначається сталими економічними зв'язками.

Етнологічна (етніцистська). Стала логічним продовженням задоволеної традиції визначати людську спільність за ознаками походження і культурної своєрідності або ж етногенези. Наукові першовитoki представлені в працях німецьких мислителів і суспільних діячів, серед яких І.-Г. Гердер (1744–1803),

І.-Г. Фіхте (1762–1814), Г.-В. Гегель (1770–1831). Їхні праці помітно вплинули на формування наукових і загальних суспільних поглядів на феномен нації в країнах Центральної Європи і далі на Схід. На радянському і пострадянському просторі (зокрема, в Україні) етнологічна концепція поширилася у версіях, витoki яких простежуються у працях «класиків марксизму-ленінізму», у сталінському визначенні нації як стійкої спільності людей, що історично склалася на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури (дефініція виглядає вдалою компіляцією текстів О. Бауера, К. Реннера та К. Каутського).

Поміж найвідоміших сучасних західних вчених, чиї погляди близькі і до етнологічної концепції, і до історико-економічної, – професор Лондонської школи економіки Е. Сміт. Він означає націю як сукупність людей, що має власні назву та історичну територію, спільні міфи, історію та історичну пам'ять, масову і громадянську культуру, економіку та єдині юридичні права й обов'язки всіх її членів.

Синтетичну спадкоємність концептуальних підходів Е. Ренана і М. Вебера можна простежити в інтерпретаційній логіці американського історика Б. Андерсена. Націю він назвав «уявленою політичною спільнотою», оскільки вона, з погляду автора, виникає й існує завдяки готовності та спроможності особи уявити себе частиною спільноти, яка формується внаслідок певних уявлень про неї, що виникають у людей під впливом якихось процесів або цілеспрямованих впливів [9]. Подібними параметрами означив процес формування нації і відомий науковою і викладацькою роботою в університетах Британії і США Е. Гобсбаум. За його концепцією, становлення нації як спільності, пов'язаної з певною територіальною політичною організацією, відбувається довкола певних культурних символів і традицій, часто вигаданих, що цілеспрямовано завантажуються в масову свідомість, зокрема, методами соціотехніки. Схожим чином характеризував націю також Е. Гелнер, наголосивши, що нація є витвором людських переконань, вірності і солідарності, постає тоді, коли люди визнають свою належність до неї як до спільноти, об'єднаної спільною культурою (ідеями, символами, зв'язками, способами соціальної поведінки та спілкування), а також певними спільними і взаємно визнаними правами і обов'язками її членів [10].

Розробником ще одного модерного конструкта нації, з першого погляду, принципово інакшого, ніж класичні та близькі їм

сучасні концепції, є німецький соціолог і політолог К. Дойч. Він здійснив продуктивну спробу осмислення феноменів національності і нації з позицій сучасних теорій інформації та комунікації. Серед складників його «інформаційно-комунікаційного» пояснення феномена нації можна виокремити 7 головних операціональних понять-концептів [11].

1. Суспільство – група індивідів, взаємозалежних через поділ праці, виробництво та взаємообмін товарами і послугами.

2. Культура – загальний набір, конфігурація стабільних, узвичаєних знань, цінностей, традиційних уподобань і пріоритетів уваги та поведінки великої групи людей, а також їхніх думок і почуттів.

3. Інформація – повідомлення про знання, цінності, традиції, новини, чутки, накази тощо.

4. Комунікація – передача інформації певними засобами, зокрема тими, що є елементами культури; серед останніх – стандартизована система символів, якою є мова, а також будь-яка кількість додаткових кодів – таких, як абетки, системи письма, малярства, рахування тощо і матеріальні засоби збереження інформації, зокрема, бібліотеки, статуї, дороговкази тощо.

5. Спільнота – аспект комунікації великої групи людей з використанням засобів, які є елементами культури, властивої цій групі.

6. Народ – спільнота, велика група осіб, об'єднаних наявністю комплементарних звичок та засобів комунікації, які є елементами культури цієї групи. Тобто, наголошується комунікативно-гуртуюча роль «етнічної комплементарності» – взаємодоповнювальності – від англ. complementarity – слова, яке українською часто помилково пишуть як «компліментарність», що є неправильним (в українській мовній традиції слово «компліментарність» означає «хвалебність», «те, що стосується тільки позитивних аспектів і властивостей чого-небудь»). Застосування комплементарних комунікативних інструментів (передовсім, етнічних) зумовлює легше спілкування людей у межах тієї самої культури, ніж поза її межами, а спільна культура сприяє комунікації й об'єднує індивідів у спільноту. Народ як спільнота є соціально стратифікованим, він формує соціальне, економічне та політичне розташування індивідів з різних соціальних класів та професій навколо центру та провідної групи, об'єднує своїх членів більш інтенсивною комунікацією, можливостями «соціального піднесення від рангу до рангу».

7. Національність – народ, що змушений винаходити засоби ефективного контролю над поведінкою своїх членів через доповнення традиції добровільного дотримання поведінкових звичок засобами примусу з боку влади, що може здійснюватися шляхом неформальних соціальних установ, тиску колективної думки та престижу національних символів, а ще дівіше – через формальні соціальні або політичні організації, через управління освітніми чи політичними установами або ж через урядовий апарат, зокрема, для посилення та розвитку тих соціальних каналів комунікації, поведінкових уподобань, політичних (а часом і економічних) прихильностей, які всі разом утворюють соціальну тканину національності.

8. Нація – національність, яка своїй поведінці на основі згуртованості та відданості груповим символам, додає силу владного примусу (навіть до утворення своєї держави або після її втрати). Така національність починає вважати себе нацією і такою її сприймають інші. Якщо члени національності отримують контроль хоч над якоюсь державою (і тоді, зокрема, коли стара або нова держава опиняється у їхньому розпорядженні), тоді нація стає суверенною і з'являється національна держава.

З наведеного «ланцюжка» понять-концептів видно, що наукова розробка К. Дойча, по суті, є версією згаданих «класичних» теорій і концепцій, в якій акцентовано інформаційний і комунікаційний аспекти буття нації в системі властивих їй як спільноті економічних, політичних, культурних, соціально-психологічних зв'язків і властивостей.

«Вчені в багатьох країнах дедалі більше тримаються думки, що дати чітке визначення нації як якогось об'єктивно існуючого типу соціального групування людей, як типу етнічної спільноти неможливо». Цитовані слова належать відомому російському науковцеві В. Тішкову. Після них автор запропонував найбільш прийнятну, з його погляду, дефініцію – подібну до деяких з описаних класичних трактувань і так само не позадискусійну. При цьому він послався на поширене думання, що «нація може вважатися реальністю лише як субстанція духовної культури і колективної свідомості, як внутрігрупове поняття, а не щось визначене вченими або політиками ззовні». «Нація, за В. Тішковым, є виявленням спільності долі й інтересів членів суспільства, своєрідним постійним, неформальним, вічно само-

стверджувальним плебісцитом. Ідея нації оформлюється в елітному середовищі того чи іншого народу і як засіб досягнення державного суверенітету і реалізується разом досягненням цієї державності. Нація і держава утворюють певний симбіоз: якщо ідея нації є необхідною основою для держави, то в державі втілюється колективна «національна» воля. Інакше кажучи, не всередині націй народжуються «національні рухи», а навпаки, на ґрунті культурного і політичного націоналізму оформлюється ідея нації. Не випадково, народжена в Європі в епоху буржуазних революцій і утворення «національних держав» ідея нації, пройшовши через етап злиття цього поняття з державою, нині явно виявляє ознаки вмирання» [12].

Не вдаючись у дискусію на тему «явних» виявів «вмирання» нації, звернемо увагу на постулювання у вищенаведеному означенні тези про соціальні (елітистські) витоки нації в епосі європейських буржуазних революцій. Це постулювання актуалізує ще один важливий аспект наукового осмислення нації – питання її генезису: ким є особи, які утворюють націю (що цих осіб об'єднує і вирізняє з-поміж інших), а також особи, що визначають процес її формування; на якому просторі, в який час і завдяки яким чинникам відбувається й розвивається нація?

Авторські відповіді на ці «генетичні» питання рельєфно проглядаються в кожному з розглянутих концептів нації. Спроби віднайти в цих відповідях спільне і відмінне є, по суті, спробами класифікації (або, інакше кажучи, типологізації) теорій і концепцій націєгенезису. Як і будь-які інші класифікації (типологізації), такі спроби є намаганням підігнати під розміри «прокрустового ложа» те, що є для нього замалим або звеликим. Вони є умовними і дають умовно достовірний результат. Адже історія становлення кожної окремої нації є унікальною й неповторною.

Найчастіше наукові і політичні погляди на націєгенезисні процеси (так само і процеси етногенези) вкладають у два концептуальні «прокрустові ложа»: примордіалістське і конструктивістське.

Запровадження терміна «примордіалізм» (від лат. *primordialis* – англ. *primordial* – первісний, одвічний) на означення певних версій пояснення історії націй пов'язують зі статтею «Примордіалістські, особисті, релігійні та громадянські зв'язки», яку в 1957 році у «Британському соціологічному журналі» опублікував Едвард Шилз.

Примордіалістськими називають концепції, що пояснюють походження нації первісними, споконвічними, прадавними людськими зв'язками. В таких поясненнях виокремлюють два напрями. Один з них – соціобіологічний. Він вбачає витоки націй у «кровних», біологічних зв'язках людських спільнот. Започаткування цього напрямку пов'язують з філософією античності, а сучасний розвиток – від початку ХХ століття – з працями Е. Дюркгейма, який у феноменові групової солідарності вирізняв солідарність «механічну» – засновану на кровній спорідненості, а також «органічну» – зумовлену класовою спільністю, що формується внаслідок суспільного поділу праці. Більше прихильників має другий вектор примордіалістських пояснень націогенезису – еволюційно-історичний. Формування нації як особливої спільноти еволюційно-історичний примордіалізм пов'язує з соціальною динамікою, в процесі якої за великою групою людей закріплюється певна назва і територія, у неї формуються солідарні уявлення (міфи) про спільних предків і спільну історію, виробляється спільна мова і культура та пов'язані з ними почуття солідарності й відмінності від інших груп з таким самим або майже таким набором ідентифікаторів. Ці ідентифікатори властиві спільнотам, на означення яких здебільшого застосовують терміни «етнос», «етнічна група», «етнічна спільнота».

Конструктивістські версії не відкидають етнічних основ генезису націй. Але формування цих основ вони пояснюють не біологічною їхньою природою, не прадавнім походженням і споконвічними відмінностями, а «конструюванням» етнічної специфіки в процесі взаємодії людей, їхньої творчої соціальної діяльності. На певному етапі соціальне конструювання призводить до виникнення націй. Це виникнення дехто з «конструктивістів» пояснює передовсім активністю етнічних «еліт» у боротьбі за економічні і політичні ресурси, інші – такими позаетичними чинниками, як держава, економічна інтеграція населення певних територій і формування в її процесі нових можливостей та способів соціальної комунікації тощо. Серед конструктивістських версій найпоширенішим є так звані «модерністські». Їхні автори утворення націй співвідносять з настанням модерної епохи – не рівночасної для окремих країн і народів, але такої, що має спільні характеристики, серед яких настання «промислових революцій», перехід до капіталізму, зміцнення держав і усталення державних кордонів, зумовлена

соціально-економічними, технологічними і політичними трансформаціями інтенсифікація суспільної комунікації. Спершу це сталося на європейському континенті, а відтак поширилося на інші простори.

Від того, яких концептуальних підходів дотримуються дослідники, залежать пропоновані ними варіанти типологізації націй як особливих людських спільнот. Такі варіанти є і власне науковими, і такими, що відбивають політичні симпатії, політичну заангажованість авторів. Відомі спроби поділу націй на історичні і неісторичні, етнічні і політичні, докорінні (або титульні) і діаспорні, давні і нові, повномасштабні і недобудовані, державні і бездержавні, єдині і розділені, територіальні і безтериторіальні, революційні і контрреволюційні, капіталістичні і соціалістичні та ін.

Тож виникає запитання: за наявності різних теорій і концепцій нації і націогенезису, яка з них має найбільший евристичний потенціал? На це запитання немає відповіді. Хай би якими схожими або відмінними були давні і новітні трактування й означення феномена нації та історії його становлення, всі вони «схоплюють» у цьому феноменові щось важливе, сутнісне. Але тільки в тих випадках, коли це «схоплення» є системним, логічно не суперечливим і доказовим, ґрунтується на осмисленні якогось конкретного історичного досвіду, є його відображенням і поширюється на вивчені випадки «націєбуття» у певному часі і просторі, а ґрунтовані на такому вивченні дефініції чи тлумачення не заявляють претензію на всеохоплюваність. Бо чим на більшу універсальність претендує кожен окремих концепт нації, тим більше винятків йому можна віднайти в реальному житті – і в його динамічному минулому, і в ще більш динамічному сучасному.

Якщо прийняти останню тезу, тоді можна погодитися й з іншою: при вивченні загальних і регіональних аспектів етнополітики в Україні в різні історичні періоди доцільно використовувати евристичні можливості різних наукових шкіл та традицій, залежно від того, наскільки підходить тієї чи іншої з них відповідають історичній і просторовій специфіці об'єкта, предмета і завдань дослідження. Такий імператив можна поширити і на дослідження сучасних етнополітичних реалій та ймовірних тенденцій їхньої динаміки.

Позаяк до чільних завдань етнополітики Української держави належать забезпечення соціальної стабільності, мінімізація загроз етнічних конфліктів і громадянська консолідація її поліетнічного

населення, важливо зрозуміти, орієнтація на яку версію («модель») української нації найкраще узгоджується з цими завданнями. Версія («модель»), прийнята за оптимальну, може розглядатися як оптимальний концепт, з позицій якого аналіз державної етнополітики і динаміки етнополітичної сфери суспільних відносин буде найбільш продуктивним. Продуктивним як у власне пізнавальному аспекті, так і в аспекті практично-політичному. Суттю останнього є наукове осмислення етнополітичної ситуації та прогнозування на його основі ризиків тієї чи іншої поведінки суб'єктів етнополітики. І фактично, і згідно з Конституцією України, основними такими суб'єктами є особи, що мають українське громадянство, і ті, що його не мають, але проживають в Україні, українці за національністю, український народ, українська нація, всі корінні народи і національні меншини, політичні партії і громадські організації, Українська держава та її установи, органи місцевого самоврядування.

Стосовно окремих з названих колективних суб'єктів у власне науковому і політико-правовому дискурсах країни досі немає визначеності, яких саме осіб ці суб'єкти об'єднують. Тривають дискусії і щодо трактування багатьох інших термінів і понять, що стосуються досліджень і практики етнополітики. Наявну проблемність часом пояснюють хибністю ототожнення понять суспільної практики з пізнавальними категоріями. Так, Г. Касьянов доходить висновку, «що чимало дослідників опиняються в методологічній пастці, вживаючи поняття з ідеологічного чи суспільно-політичного лексикону як науково-аналітичні категорії» [13].

Така характеристика дискурсивних практик не позбавлена підстав. Але не позбавлена їх і характеристика інша, яка виходить з того, що власне науковий дискурс (дискурс теоретичного, пізнавально-пояснювального процесу) і дискурс практично-політичний та їхні лексичні набори і тлумачення термінів є дифузними, взаємопроникними. Вони і мають бути такими. Категорії (поняття) науки, трактування яких суттєво відрізняється від прикладного політичного і юридичного (нормативно-правового) слововжитку, навряд чи адекватно відобразатимуть досліджувані суспільні реалії. Лексика суспільно-політичної практики є необхідним інструментом її осмислення та коректного і достовірного описання наукою. В разі, коли одні й ті самі терміни й поняття по-

різному трактується у власне дослідницькій (науково-пізнавальній) і суспільно-політичній практиках, наукові аналіз і описання суспільно-політичних реалій можуть хибувати схоластичністю і/або неадекватністю. Водночас і лексика практичної політики (суспільної практики) потребує узгодження з науковою інтерпретацією значення слів. При цьому важливо уникати «внесення» в законодавчі акти і широкий суспільний дискурс наукових термінів і понять, якщо ймовірні наслідки такого «внесення» не протестовано на можливу юридичну та політичну суперечливість і конфліктогенність.

Звісно, від колізій не убезпечує й адекватне, коректне застосування категорій і термінів науки і політичної практики. Але воно здатне сприяти такому убезпеченню. Адже наука про політику і власне політика взаємозалежні. Друга для першої є об'єктом вивчення. Перша щодо другої виконує пізнавальну, прогностичну та рекомендаційну функції. Тому, здавалося б, наука і практика мають бути однаково зацікавленими у максимальній достовірності й неупередженості знання про суспільні процеси, а їхнє бачення цих процесів мало би бути тотожним або, щонайменше, близьким. Однак у багатьох випадках наукова інтерпретація суспільних подій і явищ не збігається з їхнім специфічним тлумаченням тими чи іншими суб'єктами політики, які в своїх оцінках виходять насамперед з власних інтересів та/або ідеологічних уподобань. Аналіз таких оцінок наукою є одним з її пізнавальних завдань. Але тільки-но наука береться за його виконання, вона політизується. І не лише в тому сенсі, що про її політизацію твердять суб'єкти політики, чиє розуміння тих чи інших явищ не збігається з тлумаченням цих явищ науковцями. Суттєвішим є інший аспект: наукове знання політизується вже тоді, коли політика стає об'єктом дослідницької практики. Наука про політику, з етнополітикою включно, політизована іманентно. Намагання науки дослідити й описати політику і її суб'єктів політизує наукове знання від початку. Адже запит на таке знання формує передовсім суспільно-політична практика. Сформоване як результат досліджень, наукове знання стає компонентом суспільної свідомості, а відтак і суспільно-політичної практики. Відбувається це незалежно від того, якою мірою здобутки науковців сприймаються або відкидаються певними політичними суб'єктами і навіть більшістю суспільного загалу.

Серед термінів, якими означають вітчизняні суспільно-політичні реалії і однакове тлумачення яких етнополітичною наукою і етнополітичною практикою методологічно важливе для них обох, – «український народ» і «українська нація». В літературі публіцистичній і науковій, у виступах політиків і державних діячів України «українську націю» нерідко розуміють як спільноту етнічних українців. Щоб акцентувати таке розуміння, застосовують ще три, «супутніх» терміни – «титульний український етнос», «титульна українська нація», «українська етнічна нація». Два останніх, якщо їх застосовувати до сучасної етнополітичної ситуації і динаміки, є логічно некоректними. Адже оперування ними спонукає до визнання начебто наявності в Україні разом з «титульною» українською етнічною нацією ще якоїсь теж української, але не титульної нації. Перший же з трьох названих «супутніми» термінів-словосполучень не відповідає історичним реаліям і науковим фактам у разі, коли «титулування» держави українською виводять від самоназви її найчисленнішого автохтонного етносу – українці.

Найменування (або інакше: титул – від лат. *titulus* – напис) Української держави походить не від етноніма «українці», а від топоніма «Україна». Саме ця відома з прадавніх часів географічна назва а) визначила відмітність найменувань вітчизняних державних утворень – і теперішнього, і тих, що йому передували, відбувшись на початку ХХ століття, і б) стала основою, етимологічним джерелом появи наприкінці ХІХ століття і поступового поширення самоназви «українці» серед етнічно спорідненого автохтонного населення відповідних територій. Тільки у ХХ столітті етнонім «українці» утвердився остаточно: або повністю замінив інші загальні і локальні назви та самоназви цього населення, або став інтегральним щодо цих інших, поміж яких «руські», «русини», «малороси», «черкаси», «литвини», «поліщуки», «лемки», «гуцули», «бойки», «верховинці» та ін.

Тож означення українців «титульним етносом» буде коректним лише в тому сенсі, що від початку ХХ століття прадавній топонім «Україна»: а) незмінно обирався для відмітного титулування всіх новітніх державних утворень на відповідних територіях і б) цей топонім і утворені з його використанням найменування держави, а також цілеспрямована «ідентифікаційна» державна політика і суспільна діяльність

найбільш освіченої соціально активної частини народу України стали чинниками швидкого поширення й утвердження серед цього народу його новітнього етноніма «українці».

У процесі та після державної суверенізації України використання назви і самоназви «українці» у традиційному етнічному розумінні дедалі частіше супроводжується її використанням у розумінні цивільному – на означення громадян України не тільки власне української, а й іншої етнічної належності (національності). Така амбівалентність є суперечливою. Вона реалізується через а) конфлікт, б) зняття або в) гармонізацію особами іншої, ніж українська, етнічної належності (національності) внутрішнього протиріччя між їхнім, з одного боку, самоототожненням зі «своєю» етнічною групою, що має власну самоназву, і, з другого – визнанням своєї належності до спільноти громадян держави, найменування якої збігається з самоназвою її найчисленнішої етнічної групи.

Означене протиріччя виявляється в індивідуальній і груповій свідомості та суспільній поведінці громадян в ситуаціях, коли вони можуть і/або мусять робити певний соціальний вибір. Проглядаються щонайменше три сегменти такого вибору. Сегмент перший: прийняти або не прийняти факт, що саме український етнос історично виконує роль доцентрового соціального ядра громадянсько-політичної інтеграції поліетнічного загалу територій, які нині утворюють географічний простір Української держави, що постала в результаті реалізації цим загальом права на державне самовизначення. Сегмент другий: реалізувати або відкинути право і можливість усвідомленої добровільної або вимушеної подвійної самоідентифікації – як українців за національністю у сенсі громадянства і як осіб певної національності в сенсі етнічного походження і належності. Сегмент третій: в певних випадках особи неукраїноетнічного походження або визначають себе українцями і в громадянському, і в етнокультурному аспектах або ж наполягають на своїй відмінній від української етнічній ідентичності і сприймають громадянство України як цивільну належність, визначену обставинами їхнього життя всупереч особистісним громадянсько-політичним симпатіям і перевагам.

Подібні протиріччя і ситуації вибору виникають і часом набувають великої соціальної гостроти у багатьох країнах з поліетнічним складом населення. Деяко менше вони актуалізуються в державах, найменування яких та їхні громадянства не має етнічних оз-

нак (Великобританія – громадяни британці, США – громадяни американці, Росія – громадяни росіяни та ін.).

В Україні спільна участь населення всіх національностей у процесах становлення й розвитку її державності, а також забезпечення державою України рівних прав усім своїм громадянам, незалежного від їхнього етнічного самоусвідомлення, спонукали до запровадження в науковий і широкий суспільний дискурс термінів «українська політична нація», «українська політична поліетнічна нація», «українська громадянська нація». Серед спонук запровадження цих термінів і та, що в Україні назва держави й її найчисленнішого етносу мають спільну основу. Проте, навряд чи термін «нація» потребує якихось роз'яснювальних прикметників при означенні певної спільноти. В тому числі й тоді, коли цей термін застосовують до українських реалій та перспектив. Вищенаведені багатослівні конструкти («українська політична нація» та ін.) зручно вживати в наукових і публіцистичних працях для виразнішого пояснення відповідних суспільних феноменів, але ними недоречно обтяжувати вітчизняний політичний і правовий дискурс. Тим більше, що в разі їхнього введення у цей дискурс треба шукати не стільки теоретичну, скільки політико-правову відповідь на питання, чи може бути нація не політичною, і, якщо так, чи доведеться з'ясувати і пояснювати, що ж то за феномен «не політична нація», чи є така нація в Україні, яка група українських громадян, в тому числі етнічна, уособлює «українську політичну націю», а яка – «українську неполітичну націю» і т. д. То буде схоластика з потенціалом множення й посилення і без того актуалізованих політичних та юридичних протиріч етнонаціональних відносин.

Ні Конституція України, ні будь-які інші чинні акти Української держави не етнізують терміна «українська нація». Якщо точніше, вони допускають подвійне його тлумачення. З одного боку – української нації в етнічному сенсі як спільноти осіб – «українців за національністю», а з другого – української нації в сенсі громадянському, політичному, як спільноти громадян країни всіх національностей. Саме останнє, європейське розуміння допускає частина третя преамбули Конституції України. Таке розуміння пропонує, зокрема, Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 1735 (2006) від 26 січня 2006 року

під назвою «Поняття «нація». Згідно з цією рекомендацією, державам-членам ПАРЄ належить привести свої конституції у відповідність з демократичними європейськими стандартами, що вимагають, аби кожна держава інтегрувала всіх своїх громадян незалежно від їхнього етнокультурного походження у складі єдиного громадянського багатокультурного утворення і припинила визначати себе виключно етнічною або виключно громадянською державою.

Відповідно до цієї рекомендації і спираючись на текст преамбули Основного Закону України, терміни «українська нація» і «український народ» у вітчизняних науковому етнополітичному і практичному політико-правовому дискурсах варто трактувати як синоніми (в разі їхнього застосування до сучасних суспільних реалій). І означувати ними громадян країни всіх національностей, які продовжують багатовікову історію українського державотворення, дбають про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуються про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнуть розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову Українську державу.

Аргументом на користь такого трактування є, зокрема, той факт, що в процесі та результаті становлення суверенної Української держави і її законодавства особи українського етнічного походження та україноетнічна спільнота в цілому не отримали жодних переваг перед громадянами країни іншої етнічної належності. При цьому останнім надано спеціальні гарантії забезпечення їхніх прав. Такі гарантії закріплені в Конституції держави, законі про національні меншини та інших актах. Крім того, варто брати до уваги і ту обставину, що термін «народ» використовують на означення етнічної групи в науковому дискурсі етнографії-етнології-антропології. В науковому дискурсі політичній (в тому числі етнополітичній) науки і правознавства терміни «народ» і «нація» зазвичай застосовують як синоніми і позначають ними групи осіб різної національності (етнічної належності), об'єднаних громадянськими, а не етнічними зв'язками.

Відповідним має бути і політико-правове трактування терміна «національність». Зважаючи на вітчизняну традицію його вжитку в офіційній суспільній практиці, передовсім в законах та інших нормативно-правових актах, видається оптимальним по-

дальше застосування цього терміна на означення усвідомленої приналежності особи до певної групи, члени якої виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і мають відповідну цьому самоусвідомленню історичну самоназву. За такого підходу традиційне для вітчизняної мовної практики етнізоване розуміння «національності» не позбавляє особу права національного самовизначення як члена групи, об'єднаної спільним українським громадянством.

Згідно зі світовою і вітчизняною політико-правовою практикою особа має право самостійно визначати (обирати) національність. При цьому байдуже, вкладає вона в таке самовизначення етнічний чи громадянський зміст. Проте в європейських правових відносинах термін «національність» використовують саме для означення громадянства. Коли громадянин України будь-якого етнічного походження (або «національності» – так етнічну належність громадянина визначає Конституція) виїздить за кордон, у «в'їздній» анкеті в графі «національність» (nationality) він пише про свою українськість. Відповідним записом особа посвідчує не своє етнічне походження, а саме громадянство, надане їй державою Україна.

Тож термін і поняття «українці» в політико-правовому і науковому застосуванні до конкретних випадків сучасних етнополітичних реалій можна і варто вживати у двох сенсах. Один з них – означення осіб, що усвідомлюють свою належність до найчисленнішої в Україні національно самобутньої (етнічної) групи, історична самоназва якої відповідає традиційній назві простору, що є територією Української держави. Другий сенс – означення осіб української та інших національностей (етнічної належності), що самовизначаються і/або визначаються українцями за ознакою спільного громадянства. Відповідно, серед чільних завдань етнополітики держави має бути актуалізація в суспільній свідомості загальногромадянських цінностей, почуттів і символів українськості, зокрема, культивування українського патріотизму як «чуття єдиної родини» і спільної Батьківщини українських громадян різного етнічного походження (національності, якщо останній термін вживати як означення етнічної самоідентифікації).

В контекстах етнополітичної і юридичної науки та практики слід відрізнити право національно-етнічного самовизначення осо-

би від права її національного самовизначення в громадянському сенсі. Національно-етнічна належність особи є її індивідуальним вибором. Національно-громадянську належність особа також може обирати. Але тільки тоді, коли виникає її право набути громадянство певної держави. За результатами реалізації цього права національна-громадянська належність (національність) привласнюється особі державою і посвідчується офіційними документами згідно з чинним законодавством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

1. Див.: Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі / Ред. кол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 295 с.
2. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.; Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. Миколи Климчука і Тараса Цимбала. – К.: «Ніка-Центр», 2006. – 320 с.
3. Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: Навчальний посібник. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2007. – С. 52.
4. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
5. Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования. – К.: Наукова думка, 1993. – 228 с.
6. Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с.
7. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. – С. 39.
8. Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму... – С. 53 – 54.
9. Андерсон Б. Уявлена спільнота // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид... – С. 333–342.
10. Гелнер Е. Нації та націоналізм // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид... – С. 160.
11. Дойч Карл. Народи, нація та комунікація // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид... – С. 317 – 332.
12. Тишков В. А. Етнология и политика: статьи 1989–2004 гг. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2005. – С. 24.
13. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму... – С. 53.

Котигоренко В. А. Нация как диалектическая лексема.

Проанализированы этимология термина «нация» и динамика его значений в дискурсе этнополитической науки и социальной практики

Ключевые слова: нация, национальность, примордиализм, конструктивизм, этничность, этнополитика, гражданство.

Kotygorenko V. Nation as a dialectic lexeme.

The etymology of the term «nation» is analyzed alongside with the dynamics of its meanings in the discourse of social science and practice.

Keywords: nation, nationality, primordialism, constructionism, ethnopolitics, ethnicity, citizenship.